

УДК 39(477.42):(477.61)

С. Л. Маховська

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Державного агентства з управління зоною відчуження**КАТАСТРОФІЧНИЙ ДОСВІД ДВОХ УКРАЇНСЬКИХ ПОГРАНИЧ
ЯК ПРЕДМЕТ АНТРОПОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ**

У пропонованій розвідці здійснено спробу відстежити основні складники антропологічного катастрофізму другої половини XX – початку XXI століття, типові для двох погранич – українсько-російського та українсько-білоруського. Пограничні території для висвітлення окресленої проблематики вибрані не випадково, оскільки саме на їхніх теренах катастрофу як категорію антропологічного дискурсу можна прочитати виразніше. Актуальність вибраної проблематики посилено й тим, що термінологічного поняття «антропологія катастрофи» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично немає, а компонентну структуру антропології катастрофи й досі недостатньо деталізовано, не відпрацьовані й не обґрунтовані критерії оцінювання цих компонентів.

Ключові слова: антропологія катастрофи, дискурс, пограниччя, Чорнобильська катастрофа, затоплені села, Схід України.

В предлагаемом исследовании предпринята попытка отследить основные составляющие антропологического катастрофизма второй половины XX – начала XXI века, характерные для двух пограничных территорий – украинско-российского и украинско-белорусского. Пограничье для освещения этой проблематики выбрано не случайно, поскольку именно на его историко-культурных просторах катастрофа как категория антропологического дискурса прочитывается более четко. Актуальность проблематики усиливается благодаря тому, что терминологическое понятие «антропологія катастрофи» для обозначения научного направления в украинском информационном поле фактически отсутствует, а компонентная структура антропології катастрофи до сих пор недостаточно детализирована, не отработаны и не обоснованы критерии оценки этих компонентов.

Ключевые слова: антропологія катастрофи, дискурс, пограничье, Чернобыльская катастрофа, затопленные села, Восток Украины.

The proposed study attempts to trace the main components of the anthropological catastrophism of the second half of the XX – beginning of the XXI century, characteristic of the two border territories – Ukrainian-Russian and Ukrainian-Belarusian. Borderlands to highlight this problematic is not chosen by chance since it is in its historical and cultural spaces that a catastrophe as a category of anthropological discourse can be read more clearly. The terminology of the “anthropology of disaster” is virtually absent to indicate the scientific direction in the Ukrainian information field, and the component structure of the anthropology of the catastrophe is still not sufficiently detailed. The evaluation criteria for these components have not been worked out and substantiated. The urgency of the problem is reinforced by this fact.

Keywords: anthropology of disaster, discourse, borderland, Chernobyl disaster, flooded villages, East of Ukraine.

Фокус уваги «Антропологія катастрофи як дискурс»

Масштаб та глибина кризи сучасної техногенної цивілізації стимулювали активний пошук наукових концепцій виходу з наявної ситуації. Серед них і концепція антропологічного

катастрофізму, сформована на міждисциплінарному рівні. Потенціал цієї концепції дає змогу виробити конкретні заходи з гармонізації відносин між людиною і природою, зважаючи на досвід попередників.

Катастрофа будь-якого походження – це фізичне явище в суспільному контексті, адже наслідком аварій та катаклізмів є не лише загибель людей, але й психологічні, фізичні та соціальні страждання тих, кому вдалося вижити й довелося адаптовуватися до нових умов життя (ідеться як про нове соціально-побутове, так і про етнокультурне середовище).

Таким досвідом було «переобтяжене» не одне покоління українців, яким у різні історичні періоди довелося пережити роки війни та голоду, трагедію затоплених водами Дніпра сіл, Чорнобильську катастрофу тощо. Не позбавлені «катастрофічного» досвіду й сучасні жителі Криму та Сходу України, які також змушені переселятися з анексованих та окупованих території відповідно в інші куточки країни (чи за її межі).

Зацікавленість науковців антропологією катастрофи зрозуміла, адже в сучасній гуманітаристиці немає інтегративного погляду на неї як на наукову проблему. В українських наукових студіях поняття «антропологія катастрофи» еволюціонувало від елементарного його ототожнення з антропогенним впливом на довкілля до символічного конструкта, наявного лише у свідомості людини. Однак на сьогодні компонентну структуру антропології катастрофи й досі недостатньо деталізовано, не відпрацьовані та не обґрунтовані критерії оцінювання цих компонентів.

Тому у пропонованій розвідці здійснено спробу відстежити основні складники антропологічного катастрофізму другої половини ХХ – початку ХХІ століття, типові для двох погранич – українсько-російського та українсько-білоруського. Пограничні території для висвітлення окресленої проблематики вибрані не випадково, оскільки саме на їхніх теренах катастрофу як категорію антропологічного дискурсу можна прочитати виразніше.

Моніторинг Інтернет-контенту показав, що термінологічного поняття «антропологія катастрофи» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично немає. Вочевидь, це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу етнологічна наука розв'язувала низку завдань щодо окресленої проблематики, які, на жаль, сприймали як щось окремішнє від неї. Єдина тематика, яку найчастіше асоціювали з катастрофічним дискурсом, – це аварія на Чорнобильській атомній електростанції (далі – ЧАЕС) та її наслідки для етнокультурної спадщини Українського Полісся. Якщо ж дослідники фіксували свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. чи про Другу світову війну, то вони аж ніяк не сприймали тематику своїх опитувань як «антропологію катастрофи». Не наштотувала на цю думку навіть схожість запитань, які дослідники ставили в «полі» своїм респондентам: «Чи снилися Вам напередодні Другої світової війни сни, які б віщували біду?» – «Чи снилися Вам сни, які були передвісниками аварії на ЧАЕС?» або «Як Ви адаптовувалися до нових умов проживання після затоплення села під час будівництва гідроелектростанції?» – «Чи важко Вам було організовувати свій побут після виселення за межі «зони відчуження»?».

У світовій науці термін «антропологія катастрофи» загальноприйнятий і широкоживаний. Він об'єднує низку тематичних напрямків, які визначають за фактором, що спричинив виникнення катастрофи. Серед таких чинників, як показало студіювання зарубіжних публікацій, найпоширеніші: 1) природні явища (тайфун, цунамі, повінь, землетрус тощо) та людина (голод, геноцид, терористичні акти, масові зґвалтування, вирубування лісів, війна тощо) [9].

Такий підхід до інтерпретування напрямків дослідження в галузі антропології катастроф може бути виправданий і щодо українських наукових студій, що підтверджує визначення «катастрофа», наведене в «Академічному тлумачному словнику української мови» (1970–1980): «Катастрофа – це: 1) раптове лихо, подія з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація; 2) тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті [2]. Поєднавши обидва ці тлумачення, можна визначити «антропологію катастрофи» як науковий напрям, що вивчає людину в умовах тяжкого потрясіння, спричиненого раптовим лихом з трагічними наслідками, яке призвело до різкого зламу як в особистому, так і в суспільному житті.

Фокус уваги «Українсько-білоруське пограниччя»

Яскравий приклад такого зламу – переселення в повоєнні роки жителів с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області з «низу» (частина села до затоплення) на «гору» (частина села після затоплення) [1] унаслідок побудови на Дніпрі Кременчуцької ГЕС. Так, зі слів мешканки цього села Переузнік Марії Євдокимівни, 1938 р. н., особливо травматичним для людей був процес перенесення могил предків на цвинтар новоутвореного села: *«У нас на низу же були грібки. Тоді ж переносити на гору, то збивали ящики <...>. То родичі самі. Государство дало дозвіл. Ну як же, оце батьки були, викопували, а там закопували. А ті, що не закопували, то називалися «гробоконателі», вивозили відтіля. Оце на низу вони там викопували, і тоді у нас тут на горі таку викопали траншею, і оце то «гробоконателі» називалися. А так як, то обща могила. Хто, ми, викопав собі, а то – обща могила. Я бачила. Оце цього діда Євдокима, що я оце розказувала, він недавно закопаний був, Євдоким. То лежав у таким чорнім костюмі, то він багатий був такий. І труну вони відкрили, вони ж так витягають його. І тоді відкривається кришка. А там кладбище, може отак трошки, так вони як пустили його. То там баба зробила доломіну [труну. – С. М.], то кажуть «доломина». І його поклали, і привезли його сюди на кладбище, заховали. Це істино бачила. А других отак відкриють, то як оце отак, тіки вітер, воно моментально десь дивається, то воздух, і не стає» [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 830, арк. 20–21].*

Наймасштабніша техногенна катастрофа ХХ ст. на ЧАЕС (1986) призвела до не менш тяжких травм та втрат як у соціально-побутовій сфері, так і у сфері духовності й культури жителів Українського Полісся. Якщо вереймчани мали час і можливості збудувати нові хати, перевезти своє майно, перепоховати небіжчиків до затоплення села, то жителі Чорнобильської зони були цього позбавлені. Переселені із зони відчуження поліщуки були змушені через радіоактивне забруднення покинути все своє майно, у тому числі й померлих членів роду на попередньому місці поховання, без будь-якої надії на повернення: *«Попрощалась з усім... Яблунькі... На кладбище заехала, з батьками...»*¹. Сьогодні переселенці мають змогу вшановувати пам'ять своїх предків, відвідуючи могили на кладовищах уражених радіацією сіл, однак 30 років тому катастрофізм їхнього становища складно було переоцінити.

9 травня 2016 року приблизно двадцять тисяч колишніх жителів Чорнобильської зони перетнуло командно-пропускний пункт, розташований у с. Дитятки Іванківського району Київської області. Традиційно щороку цього дня² вони долають чималі черги, щоб мати можливість відвідати могили своїх рідних та пом'янути їхні душі. Через трагедію, яка змусила місцевих жителів залишити свої домівки, сьогодні зустріч на кладовищі – це не лише показник дотримання чорнобильцями традиції, але й нагода побачити один одного, згадати минуле, дізнатися про долю колишніх сусідів тощо.

Як зазначила ще 1999 року Л. Скрицька, «зникнення будь-якої цивілізації, етносу ніколи не обумовлювалося лише зовнішніми факторами, завжди мали місце фактори внутрішнього, глибинного характеру: якщо злет духовності є рушійною силою розвитку будь-якого суспільства, то духовний злам неминуче призводить до руйнації, гниття, природних і техногенних катастроф, як бумерангова відповідь живої Землі на порушення людиною законів Природи та забруднення земної ноосфери потворними випарами деградованої, деформованої людської психіки. Трагедія Полісся стоїть в цьому ж ряду, бо її корені криються саме в проявах духовного забруднення людиною навколишнього світу та самої себе» [6, с. 66]. І сьогодні, у часи техногенних цивілізацій, на цьому потрібно робити значно серйозніші акценти, поширювати результати наукових досліджень з антропології катастроф не лише серед наукового загалу, а й поза ним.

Аналіз польових матеріалів, які зібрали співробітники Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ), що впродовж багатьох років зберігає

¹ Записала співробітниця Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК) Н. Лещенко в с. Осика Народицького району Житомирської області від переселенки із Чорнобильської зони.

² Через тиждень після Великодня у м. Чорнобиль поминальний день – день вшанування померлих, який здавна супроводжували відвідуванням цвинтаря та поминальним обідом на честь небіжчиків.

культурні надбання постраждалих районів Полісся, дає змогу констатувати, що масовий відтік носіїв культури із забруднених територій унаслідок їхнього депортування в інші куточки України, створив загрозу непоправної втрати основних етнічних коренів регіону – антропологічного, мовного, культурно-духовного (вірування, обрядовість, фольклор, ремесла тощо) – через трансформувannya й подальше повне асимілювання в місцях переселення. Крім того, зміна усталеного ладу життя, розрив поліщуків зі своїм соціально-культурним і природним середовищем послаблює на генному рівні систему їхнього психологічного захисту, водночас стресогенні психічні випромінювання переселенців сприймає на ноосферному рівні підсвідомість корінного населення в місцях проживання чорнобильців, що може призвести в майбутньому до негативних соціальних і демографічних наслідків.

Таких висновків щодо історико-культурної спадщини постраждалих територій доходять і жителі Білорусі, яка опинилася в не менш складних умовах після аварії на ЧАЕС. Власне, Чорнобильська катастрофа перетворила адміністративний кордон між українцями та білорусами на уявний, адже обидва етноси, що здавна мають автентичне поліське коріння, пройшли, за матеріалами польових розвідок по обидва боки кордону, однаково складні етапи адаптування до нових умов життя як на культурному, так і на соціально-побутовому рівні.

Проте не всі мешканці пограничних територій готові руйнувати реальні чи уявні кордони та консолідуватися в умовах катастрофи.

Фокус уваги «Українсько-російське пограниччя»

Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, зокрема на Південному Сході, очевидно, лише для деякого була прогнозована, більшість ж і досі має багато запитань, на які складно знайти однозначні відповіді. Такі запитання виникають передусім у науковому середовищі, адже численні історико-етнографічні дослідження цих територій [7; 8], зокрема Донецької та Луганської областей, упродовж останніх років майже не демонстрували результатів, які б викликали гостре занепокоєння. Власне тому зараз так незвично чути в адресу тих, хто ще вчора під час експедиційних обстежень зазначених територій¹ були нашими респондентами, слова «терористи», «сепаратисти», «зрадники» тощо.

У контексті розглядуваного дискурсу війна на Сході України належить так само, як і аварія на ЧАЕС, до катастроф, спричинених людським фактором. Тобто можна припустити, що і способи вийти з катастрофічної реальності мали б бути схожими. Проте в цьому випадку задіяні зовсім інші механізми, зумовлені як історико-політичними, так і культурними чинниками. Як писала свого часу хорватська дослідниця Д. Ріхтман-Аугуштин, «етнолог не може обійти світ політики, не може «прикидатися», ніби політичне життя не впливає на феномени на зразок «культури», «звичаїв» або «народу» [4, с. 75].

Як засвідчили численні опитування жителів різних куточків України, у свідомості багатьох Схід асоційовано з російськомовною культурою, а значить, є враження, що відсоток українців у межах цього регіону незначний. Хоча статистичні дані переписів 1989 та 2001 рр. доводять, що українці переважають за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5% загальної кількості районів України. Зокрема, станом на 2001 р. серед жителів Донецької області українці становили 56,9%, росіяни – 38,2%, відповідно у Луганській – 58% і 39% [5, с. 481]. Більшість росіяни становили лише на території Станично-Луганського району Луганської області. Отже, наявна статистика дає змогу припустити, що рівень домінування українського складника в місцевому культурному просторі значно вищий за загальноуявний. Цей факт підтверджують і результати нашого дослідження весільної обрядовості Слобідської України кінця ХІХ – початку ХХІ ст., які дали змогу констатувати функціонування в межах окресленого регіону українського пласта народних традицій [3]. Отже, стає зрозумілим, що побутування стійких стереотипів щодо переважання як на кількісному, так і на якісному рівнях російського

¹ Упродовж 2010–2012 рр. авторка цієї розвідки обстежила 36 сіл та селищ міського типу в Донецькій та Луганській областях, щоб виявити рівень збереженості українських традицій у місцевій народній культурі. Польові матеріали зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ).

компонента, очевидно, є наслідком штучного культивування ідентифікаційних практик у різні періоди української історії та браку чіткої гуманітарної політики в роки незалежності України.

Отже, з наведеного вище випливає думка про штучно створений, свідомо нав'язаний українській більшості кордон між жителями українсько-російського пограниччя та іншими регіонами України. Як відомо, упродовж останніх століть традиційна культура як прибулого, так і місцевого населення українсько-російського прикордоння зазнавала лише денаціоналізації та русифікації, про жодну, а тим більше українську, єдність навіть не йшлося. Саме тому в населення південно-східних областей України, як засвідчують наші опитування, також виникають суттєві проблеми з власною самоідентифікацією внаслідок знищення за допомогою політичних важелів у значної частини жителів українсько-російського порубіжжя відчуття власної належності до української нації. Так, наприклад, під час інтерв'ювання жителів зазначених територій щодо особливостей слобожанських весільних традицій неодноразово доводилося фіксувати такі народні пояснення побутування номінації «свадьба»: 1) «*Ми ж не чисто хохли, ми ж перевертні*» (с. Танюшівка, Новопокровський район, Луганська область) [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 701, арк. 13]; 2) «*Та ми ж ото як перевертні – і по-руські, і по-українські*» (с. Бондарівка, Марківський район, Луганська область) [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 703, арк. 24]; 3) «*Кажуть «свадьба», бо хохли ж ми*» (с. Калмиківка, Міловський район, Луганська область) [10, Ф. 14-5. – Од. зб. 705, арк. 21]. Наведені наративи не лише окреслюють специфіку весільної термінології, але й констатують певні проблеми, зумовлені процесами самоідентифікації населення порубіжної території. Вочевидь, місцевим жителям важко визначити свою належність до певного етносу – росіян чи українців, що відповідно позначилося на витлумаченні етимології назви весільного обряду. Цей факт сміливо можна вважати однією з причин трагічних подій у післямайданівський час на Сході України. Однак, за наявності ефективної гуманітарної політики в українському освітньому просторі, багатьох проблем, на мій погляд, вдалося б уникнути.

Говорити про переосмислення катастрофічного досвіду на території українсько-російського пограниччя сьогодні, вочевидь, зарано. Однак сам факт війни саме на цих територіях уможливило висновок про низку полярних моделей поведінки населення погранич в умовах катастрофи. В одних випадках це може призвести до ліквідації навіть реальних кордонів, а в інших – до створення уявних, які досить часто виявляються штучними.

Література

1. Бех М. Козацьке село Вереміївка: спроба монографічного дослідження / М. Бех, Г. Бондаренко, С. Довгань, С. Маховська, С. Сіренко, О. Таран // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 4. – С. 91–105.
2. Катастрофа // Академічний тлумачний словник української мови. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/katastrofa>.
3. Маховська С. Л. «Ой з-за гори старостоньки...»: Весільні традиції Слобожанщини кінця XIX – початку ХХІ ст. / С. Л. Маховська ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ : Фоліант, 2014. – 316 с.
4. Ріхтман-Аугуштин Д. Про конструкцію традиції у наші дні: ритуали, символи і конотації часу / Д. Ріхтман-Аугуштин // Народознавчі зошити. Студії з Інтегральної культурології 2: Ritual. – Львів, 1999. – С. 75.
5. Скляр В. Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України / В. Скляр // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Київ : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – С. 479–491.
6. Скрицька Л. Чи потрібні Україні «радіоактивні» архіви? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам'яток в Чорнобильській зоні відчуження) / Л. Скрицька // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 4. – Київ, 1999. – С. 66.
7. Сушко В. Локальні варіації української традиційної культури Слобожанщини / В. Сушко // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 5. – С. 18–23.
8. Швидкий С. М. Етнокультурна спадщина населення Слобідської України XIX – початку ХХІ ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень [монографія] / С. М. Швидкий. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 407 с.
9. ANT 3930-Anthropology of Disasters // Fall 2013. – Режим доступу : <http://anthro.ufl.edu/files/Anthropology-of-Disasters-Fall-2013.pdf>.
10. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.